

ЦИТУВАННЯ ЯК ПРИЙОМ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОГО ТЕКСТУ В РОМАНІ І. РОЗДОБУДЬКО «ГУДЗИК»

В українській літературі останніх десятиліть питання про наявність постмодерністської складової вирішене як на академічному рівні, так і на рівні критичного осмислення. Це складне й різнопланове явище, безумовно, не передбачає єдності думок і дає ґрунт для активної розробки й самого поняття, і його багаточисельних аспектів, що робить продуктивним не лише розвиток творчого процесу в постмодерністський період, але й живить теоретичні дискусії про роль постмодернізму в сучасній культурі в цілому [напр., Арская 2008; Сокал 2002]. «Сьогодні, здається, є всі підстави стверджувати про постмодернізм як дух часу», – вважає, наприклад, автор підручника з сучасної української літератури Р. Б. Харчук [Харчук Р. 2008]. Інший дослідник називає постмодернізм «типом філософської і культурологічної рефлексії» [Шилков 2002]. Широта дослідницького пошуку в зоні постмодернізму на сьогоднішній день настільки велика, що сам аналіз представлених думок може скласти науковий інтерес.

До проблем дослідження постмодернізму в різних його дискурсах і з різних позицій зверталися багато вчених і критиків (Н. Маньковська, Дм. Затонський, В. Дьяков, В. Руднев, І. Льїн, С. Ісаєв, У. Еко, Ж. Дерріда, Ю. Крістева та ін.), але враховуючи стрімкий розвиток цього складного явища, не можна сказати, що питання навіть про статус постмодернізму в сучасній літературі вичерпане. Н. Анастасьєв, наприклад, відзначаючи загальне в постмодерністській концепції мистецтва, пише: «Зрозуміло, постмодернізм не претендує на формування художньої школи зі своїми принципами, маніфестами, баченням світу тощо. Тому, до речі, спроби виявити чітку специфіку російського, скажімо, постмодернізму, а рівно американської, французької та інших національних версій, свідомо сумнівні» [Анастасьєв 1996]. Проте, основні ознаки постмодерністської моделі на сьогоднішньому етапі його розвитку визначені.

Сформувавшись у результаті заперечення модернізму, постмодернізм, по суті, став новим етапом розвитку мистецтва, метою якого є конструювання тексту з позицій цього нового бачення. Основними й загальними принципами постмодернізму дослідники називають «подвійне й множинне кодування», багаторівневу організацію тексту, усунення авторського «я» («смерть автора» за Р. Бартом), змішення стилів, настанову на епатаж, прийоми пародіювання та іронії. Відомий вислів Ж. Ліотара про те, що постмодернізм передбачає не повторення відомого, але «процес аналізу, анамнезу, аналогії та анаморфози, який переробляє щось забуте», вказує на репрезентативність і синтетичну природу цього явища, де комбінація старого й нового, минулого й майбутнього, елітарного й масового створює таку знакову конструкцію (дискурс), яку потрібно не просто сприйняти, але й дешифрувати. Яскравою прикметою світогляду, відображеного в художній картині постмодерністського тексту, є інтертекстуальність, за допомогою якої письменник навмисно розчиняє свою свідомість у «іронічній грі цитат і алюзій».

Феномен інтертекстуальності пов'язаний з ім'ям Ю. Крістевой, яка побудувала на базі аналізу робіт М. М. Бахтіна концепцію прочитання будь-якого тексту як поля пересічення чужих дискурсів. «Будь-який текст, – пише Барт, – є інтертекст по відношенню до якогось іншого тексту, але цю інтертекстуальність не слід розуміти так, що в тексті є якесь походження..., текст утворюється з анонімних, невловимих і в той же час вже читаних цитат – цитат без лапок» [Барт 1989: 418].

Стратегія постмодерністського тексту спирається на механізми інтертекстуальності, серед яких цитування різного роду – один з найбільш поширених прийомів. Інтертекстуальність тут є основним прийомом розширення простору тексту, створює багато рівнів його прочитання, служить базою інтерпретації. Як спосіб вираження постмодерністського завдання в тексті інтертекстуальність виявляється в цитуванні, осмисленні варіантів і функціонування якого є метою розгляду в даній роботі.

Цілі цитування можуть бути різними – від розширення границь підтексту й змістоутворюючих можливостей тексту до опори на цитату як даність, впізнаний знак із певним сенсом (цитування наукового типу); це може бути запозичення теми або мотиву з метою подальшої розробки (наприклад, постбіблейська література, яскравим зразком якої є роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита»), а також пародіювання та стилізація.

Завданнями цитування визначаються і його способи: пряма цитата або калька, прихована цитата (за принципом «непрямого слова»), алюзія; широко використовується в епоху постмодернізму прийом помилкового цитування (у стилі Х. Л. Борхеса), інверсія авантекста (наприклад, повість «14» Ф. Грінберг на «Сорок перший» Б. Лавренева); наслідування, або створення «мімотекстів» (Жерар Женетт) за правилами досить стійкого й добре відомого аудиторії літературного коду; стилізація (пастиш), яка імітує лише стилістику (а не тематику) об'єкту наслідування і не приховує відмінність між стилізованим планом й тим, який стилізують; особливим способом цитування може вважатися текстова інтерпретація і цитування конструкції тексту (текстуальної структури). З відомими обмовками сюди ж можна віднести колаж і монтаж.

Оригінальну систему використання вторинної інформації як складової тексту розробив У. Еко [Еко 1999]. Він пояснює причини цитування в постмодерністському тексті частково потребою свідомості масового читача-споживача знаходити орієнтири в інформаційному хаосі, яким зловживає сучасна література, частково вичерпаністю оригінальних тим і сюжетів. Способи цитування, вказані У. Еко, це «getake», «remake», «серія», «інтертекстуальний діалог». «Перший тип повторення – це «getake», або повторна зйомка. У цьому випадку ще раз звертаються до персонажів, які мали успіх в іншому творі, і розповідається те, що з ними сталося після їх першої пригоди» [Еко 1999]. «Remake» (переробка) полягає в тому, щоб розповісти заново історію, яка викликала зацікавлення. «Серія», за визначенням Еко, це повторювана історія (нарративна інтрига, яку впізнають), у яку вводяться нові персонажі, завдяки чому повто-

рення незмінного нарратива набуває нових акцентів. Феномен «інтертекстуального діалогу» пов'язаний з проявом у даному тексті попередніх текстів. На думку Еко, «Для «інтертекстуального діалогу» характерні експліцитні і впізнанні цитати – ті, які ми зустрічаємо в постмодерністському мистецтві або літературі, які заграють з інтертекстуальністю (романи з технікою нарації, поезія з поезією, мистецтво з мистецтвом)» [Еко 1999].

Широкого поширення в літературі постмодернізму набув прийом іронічного цитування «загального місця» (топоса), який Еко позначив терміном «інтертекстуальна енциклопедія»: «ми маємо справу з текстами, які включають цитати з інших текстів, і знання про попередні тексти є необхідною умовою для сприйняття нового тексту. У грі міжтекстових цитат медіа, здається, посилають до світу, але в реальності вони посилають до змісту інших повідомлень, переданих іншими медіа. Гра будується, так би мовити, на інтертекстуальності, що «розширюється». Будь-яка відмінність між знанням про світ (що найвроду розуміється як знання одержане з позатекстуального досвіду) і знанням інтертекстуальним фактично зникає» [Еко 1999]. Як типи повторення всі ці способи цитування поряд з плагіатом, іронічною репрізою тощо в тій чи іншій мірі зустрічаються в будь-якому вигляді художньої творчості, проте цитация як механізм інтертекстуальності стає демонстративною ознакою тексту лише в постмодерністській естетиці. Авторипостмодерністи включають у свої романи обширні цитати з книг інших письменників, стирається межа між використанням цитати й плагіатом, критерієм розмежування при цьому може служити не стільки об'єм цитування або його різновиди, скільки його мета. Сміслові поле постмодерністського тексту виникає на пересіченні безлічі сенсів, які несе в собі матеріал цитати, який використано у творі.

Письменник Кирило Єськов говорить, що «постмодернізм, використовуючи послання, приєднує контексти. Не потрібно повторювати те, що вже було сказане. Звичайно, передбачається, що читач готовий підтримати цю гру і теж знайомий з цими контекстами. Сенс використовуваних цитат обов'язково

мінється в порівнянні з оригіналом, інакше нецікаво». Йому вторить і Марія Галина: «Література – це складна система текстів, які переплітаються, цитуються, взаємно впливають один на одного. Зараз у моді взаємоциткування, просто цитування, літературні ігри, інколи і без вказівки на джерело: кому треба, той зрозуміє» [Ройфе 2007].

Сучасна українська література не уникнула явищ, характерних для загального процесу, і у творчості багато своїх представників демонструє відзначені процеси. Зокрема, це стосується способів організації тексту за допомогою цитування у відомій письменниці І. Роздобудько. І. Роздобудько популярний автор, якого читають сучасники, вона написала декілька кіносценаріїв, опублікувала 14 книг. Серед найбільш відомих: «Гудзик», «Зів'яли квіти викидають», «Амулет Паскаля», «Все, що я хотіла сьогодні», «Життя видатних дітей», «Дванадцять, або виховання жінки в умовах, не придатних для життя», «Він: уранішній прибиральник. Вона: Шості двері» та інші. Критичні відгуки про творчість Роздобудько нечисельні, вона не стала предметом наукового дослідження, хоча письменниця згадується в ряді помітних явищ сучасної української культури [Доленко 2009; Приходченко 2009; Філоненко 2006].

У інтерв'ю письменниця сказала: «Для мене важливіше – поле фантазії, мистецтво узагальнень, асоціативне мислення і, звичайно ж, власний досвід. Наприклад, сюжет роману «Гудзик» виник, здавалося б, з нічого – гудзику, що загубився в метро. Але ж кожен з нас може так само загубитися у нашому непростому світі» [Доленко 2009]. У той же час у цьому романі прочитуються різного роду цитати, які дозволяють говорити про його інтертекстуальність.

Цитатний ряд роману «Гудзик» включає цитування різних рівнів, починаючи від фольклорного («легенди про русалок, нявок, мавок, мольфарів та відьом»), у контекст яких вписана зустріч героя з «відьмою» Лізою) до «візитної картки» Лізи – провокуючого «нетутешнього» аромату, що діє майже як у «Парфумері» П. Зюськінда. Алюзії з текстом Зюськінда підтвердяться в романі в цитаті: «Мабуть, уже тоді во мені проки-

нувся той, хто за словами Блока, «віднімає запах у квітки». Тут топос тексту «Парфумер»: Гренуй, що віднімає запах життя у квітів, а потім у дівчат, перехреснується з символом Прекрасної Пані А. Блока. Прихована цитата тексту Роздобудько – мотив «чарівного вина» («Тристан і Ізольда»), яке проковує героїв («такі вина – в чорних гранчастих пляшках – зберігаються лише в каютах затонулих піратських човнів» [Роздобудько 2007: 33, 56]); стилізована цитата – зустріч на пляжі з Лікою «ангелом чотирьох років», «розумницею та ще і великою фантазеркою», впізнаною цитатою з розповіді Д. Д. Селінджера «Добре ловиться рибка-бананка» [Роздобудько 2007: 42]. Враховуючи театральну-кінематографічне середовище, до якого належать головні герої роману, доречно вказати на ряд прямого цитування як способу «напрацювання» знакових опор змістоутворення: «Ось я народилася «Настасією Пилипівною», а що бачу...»; «за цих умов, що існують нині, (им) ніколи не зняти свого «Андрея Рублева»; культивував в собі «страждання юного Вертера» і тощо. Засліплення Лізою, яке переживає герої, цитує тему «Гранатового браслета» А. Купріна: збирання речей, що нагадують про предмет пристрасті (навіть недопалка), стеження, одержимість у всіх стадіях, окрім, мабуть, вершинного: «Та святиться ім'я твоє!». Емоційну напругу сюжетного конфлікту роману підтримує цитування наратива поеми А. Пушкіна «Руслан і Людмила»: «Проте, дивно, мені найбільш запам'ятався другорядний герой, що здійснює купу подвигів і, вже обернувшись на старигана-відьмака, чує від Наїни одне і те саме: «Я не люблю тебе!» [Роздобудько 2007: 57]. Етапи життєвих випробувань Дениса – послідовне повторення конструкції пушкінської поеми: Афганістан як «Герой, я не люблю тебе!»; успішний рекламний бізнес як «Багач, я не люблю тебе!».

Як видно, у романі «Гудзик» цитування широко використане, як пряме й приховане, так і у вигляді «інтертекстуального діалогу», що дозволяє не лише розширити смислові межі тексту, але й збудувати його у динаміці співвідношення емоційного фону та інтелектуальної складової, без послаблення напруги інтриги. Цей роман, безумовно, зроблений у традиціях ма-

сової, літературної моди, яку читають, але із застосуванням постмодернної «рецептури», актуальної для сучасної прози будь-якого рівня, – від академічної високої до розважальної.

БІБЛОГРАФІЯ

- Анастасьєв 1996 – Анастасьєв Н. У слов долгое эхо // Вопросы литературы. – № 4. – 1996. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: infoart.udm.ru/magazine/voplit/n4/gabrn4.htm–151k.
- Арская 2008 – Арская Ю. А. Абсолютное в деконструирующем знании: парадигма творчества в русской и немецкой литературе постмодернизма: диссер. к. филол. н.: – Иркутск, 2008. – 207 с.
- Барт 1989 – Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Сост.; общ. ред. и вступ ст. Г. К. Косикова. – М., 1989. – 615 с.
- Доленко 2009 – Доленко В. Ирэн Роздобудько: «Я занимаюсь тем, что мне нравится...» – Интерв'ю з І. Роздобудько. – 02.05.2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://profilua.com/index.phtml?art_id=1273&action=view.
- Приходченко 2009 – Приходченко О. А. Гендерный аспект наратора у прози Ірен Роздобудько // Вісник Луганського нац. уні-ту ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2009. – № 18 (181). – С. 107–114.
- Ройфе 2007 – Ройфе А. У нас это невозможно? Плагиат в фантастике // Книжный ряд. – № 51. – 2007.
- Роздобудько 2007 – Роздобудько Ірен. Гудзик. – Харків, Фолио, 2007. – 222 с.
- Сокал 2002 – Сокал А., Брикмон Ж. Интеллектуальные уловки. Критика философии постмодерна / Перев. с англ. Анны Костиковой и Дмитрия Краlechкина. Предисловие С. П. Капицы – М.: Дом интеллектуальной книги, 2002. – 248 с.
- Філоненко 2006 – Філоненко С. Концепція особистості жінки в українській жіночій прозі 90-х років ХХ століття: Монографія. – К.; Ніжин, 2006. – 260 с.
- Харчук 2008 – Харчук Р. Б. Сучасна українська проза: Постмодерний період. Навч. Посіб. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 248 с.
- Шилков 2002 – Шилков Ю. М. О рациональности постмодернистского дискурса. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://argumentation.ru/2002_1/papers/1_2002p7.html.
- Эко 1999 – Эко У. Инновация и повторение. Между эстетикой модерна и постмодерна. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://exlibris.ng.ru/printed/philology/1999-11-04/4_nehotyat.html.